

В.Д. Старычонак

АСНОЎНЫЯ ТЫПЫ СЕМАНТЫЧНЫХ СТРУКТУР

Сэнсавая структура ўтварае мнагаяруснае дэрывацыйнае поле, аб'ём і арганізацыя якога залежыць ад многіх фактараў. У залежнасці ад колькаснага складу ЛСВ выдзяляюцца двухчленныя і мнагачленныя сэнсавыя структуры. У двухчленных структурах, як правіла, назіраецца выразная акрэсленасць паміж ЛСВ, параўн.: *гарлачык* 'невялікі збан', 'вадзяная лілія' (*белы гарлачык на вадзе*), *калаўрот* 'прыстасаванне для ручнога прадзення кудзелі', 'імклівы, безупынны рух, бесперапынная змена чаго-небудзь' (*калаўрот жыцця, гарадскі калаўрот*), *калыска* 'невялікая люлька', 'месца, дзе што-небудзь узнікла і атрымала развіццё' (*калыска майго маленства*), *саламяны* 'які мае адносіны да саломы, зроблены з саломы', 'светла-жоўты, колеру саломы' (*саламяныя бровы*).

Колькасны склад ЛСВ у мнагачленных сэнсавых структурах, безумоўна, уплывае на іх квалітатыўныя і квантытатыўныя ўласцівасці. Па асаблівасцях сэнсавых адносін паміж ЛСВ выдзяляюцца радыяльная (ірадыятыўная), ланцужковая (конкатэнатыўная, паслядоўная, інклюзіўна-ступеньчатая), камбінаваная (радыяльна-ланцужковая, змешаная), паралельная і дыфузная сэнсавыя структуры.

1. Пры **радыяльнай** сэнсавай структуры другасныя ЛСВ знаходзяцца ў непасрэднай залежнасці ад першага ЛСВ і матываваны ім (Гл. Схему 1.4.1).

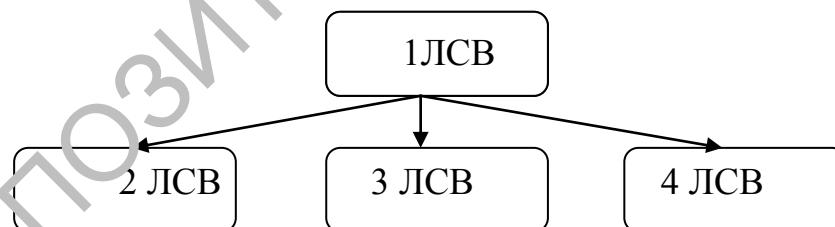

Схема 1.4.1 – Радыяльная сэнсавая структура

Другасныя ЛСВ могуць засноўвацца як на аснове аднаго і таго ж, так і розных прыметах зыходнага значэння, у залежнасці ад чаго выдзяляюцца дзве разнавіднасці радыяльнай канфігурацыі: гамагенная (аднародная) і гетэрагенная (неаднародная).

У аднародных (гамагенных) структурах другасныя ЛСВ характарызуюцца аднолькавай сэнсава-тэматычнай скіраванасцю, агульнай інварыянтнай часткай усіх значэнняў. Так, другасныя ЛСВ полісеманта *парасон* аб'ядноўваюцца агульнай прыметай 'тое, што нагадвае парасон' (*чырвоны парасон ясеня, парасоны соснаў, зорны парасон, нябёс блакітных парасон, неба – чорны парасон*). Усе вытворныя ЛСВ полісеманта *пяцёрка* звязаны паміж сабой лічбавым эквівалентам 'пяць': 'адзнака паспяховасці ў пяцібальнай сістэме', 'група, якая складаецца з пяці чалавек', 'грашовы знак або сума ў пяць рублёў', 'ігральная карта, якая мае пяць ачкоў' і інш.

У неаднародных (гетэрагенных) структурах другасныя ЛСВ утвараюцца шляхам актуалізацыі розных сем зыходнага ЛСВ. Так, у прыметніка *залаты* актуалізуюць такія семы, як ‘блісуча-жоўты’ (*залатыя промні, залатыя лісты дрэў*), ‘добры, цудоўны’ (*залаты характар, залатыя словы*), ‘шчаслівы, радасны’ (*залатое дзяцінства, залаты час*), ‘дарагі, любімы’ (*залатыя дзеці*). Шматлікія ЛСВ полісеманта *воблака* групуюцца вакол 4 метафарычных цэнтраў, аб’яднаных наступнымі прыметамі: ‘вонкавае падабенства’ (*воблакі чорнага дыму, белае воблака снежнага пылу*), ‘колькасць’ (*воблака куслівых аваднёў, аблокі галубоў*), ‘пышнасьць, суквецістасць’ (*воблакі садоў, бэзавыя аблокі*), ‘унутраны стан чалавека’ (*аблокі мар, воблакі ўспамінаў*).

2. У **ланцужковых** сэнсавых структурах разгортванне семантыкі ажыццяўляецца па ланцужку: на аснове першаснага ЛСВ утвараецца другі вытворны ЛСВ, трэці ЛСВ падпарадкоўваецца другому, чацвёрты – трэцяму і г.д. Кожны наступны ЛСВ засноўваецца на папярэднім. Ланцужковыя структуры адрозніваюцца ад радыяльных тым, што ў іх другасныя ЛСВ звязаны агульнымі прыметамі не з галоўным ЛСВ, а з папярэднім. Прычым, у першага і апошняга ЛСВ могуць наогул адсутнічаць агульныя сэнсавыя кампаненты (гл. Схему 1.4.2).

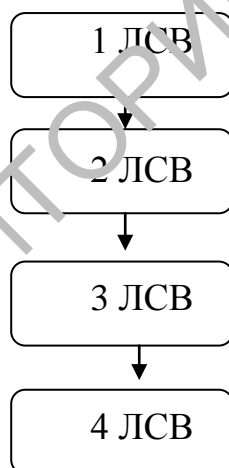

Схема 1.4.2 – Ланцужковая сэнсавая структура

Па тыпу ланцужковай полісеміі аб’яднаны чатыры ЛСВ полісеманта *хмель*: 1) ‘павойная расліна’; 2) ‘суквецце гэтай расліны, яе насенне (выкарыстоўваецца ў піваварэнні)’; 3) ‘хмельны напітак’; 4) ‘стан ап’янення, узбуджанасці’.

Ланцужковая сувязь ЛСВ выяўляецца ў некаторых найменнях фруктовых дрэў. Параўн. *груша* ‘фруктовае дрэва; плод фруктовага дрэва; прадмет, які нагадвае такі плод’; *вішня* ‘пладовае дрэва; цёмна-чырвоны костачкавы плод гэтага дрэва; *аказ. вока*’.

Ланцужковыя сэнсавыя структуры назіраюцца ў многіх адвербатываў (аддзяяслоўных назоўнікаў) на –к-а. Так, першы ЛСВ адвербатыва *заварка* выражае транспазіцыйнае значэнне апрадмечанага дзеяння паводле дзеяслова *заварваць* (чайнік для заваркі чаю). Другі ЛСВ указвае на сродак дзеяння ‘сухі

чай, які заварваюць у чайніку'. У трэцім ЛСВ утрымліваецца вынік 'настой, які атрымліваецца ў выніку заварвання' (*наліць заваркі ў шклянку, чай з заваркай*). Такая ж канфігурацыя сэнсавай структуры і ў адвербатыва *закваска*. Першы ЛСВ называе дзеянне паводле дзеяслова *заквашваць* (*заквасіць*). Другі метанімічны ЛСВ указвае на рэчыва, якое выклікае закісанне, браджэнне (*закваска на цеста*). Трэці ЛСВ (у адрозненне ад структуры *заварка*) звязаны з другім метафарычнымі адносінамі і ўключаецца ў сферу жыццядзейнасці чалавека: 'асновы характару, закладзеныя ў чалавека выхаваннем, асяроддзем і пад.'

3. **Камбінаваныя** тыпы сэнсавых структур з'яўляюцца больш складанымі. Іх ЛСВ могуць аб'ядноўвацца як вакол аднаго сэнсавага цэнтра, так і некалькіх. Выключаючы агульныя семантычныя заканамернасці, якія звязваюць ЛСВ полісемантаў, кожная з такіх структур з'яўляецца даволі складанай, мнагапланавай з'явай, здольнай адлюстроўваць усю мнагастайнасць існуючых у аб'ектыўнай рэчаіснасці сувязей. Напрыклад, пераносныя ЛСВ полісеманта *дуб* аб'ядноўваюцца вакол трох асноўных сем зыходнага значэння: 'моц, нязломнасць'; 'вышыня'; 'высокая якасць будаўнічага матэрыялу'. Яны ўтвараюць камбінаваную структуру з наступнымі ЛСВ: 1) 'буйнае лісцевое дрэва'; 2) 'высокі, моцны чалавек'; 3) 'тупы, неразумны чалавек'; 4) 'драўніна дрэва'; 5) 'вялікая лодка'; 6) *аказ*. 'задняя частка лодкі' (Гл. Схему 1.4.3).

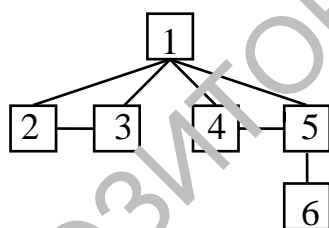

Схема 1.4.3 – Сэнсавая структура полісеманта *дуб*

У семантычнай структуры полісеманта *зелле* налічваецца 6 ЛСВ: 1) 'дзікарослыя травы, пустазелле'; 2) 'травы як корм жывёлы'; 3) 'лекавыя травы, зёлкі'; 4) 'настой на травах, які выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне'; 5) 'лякарства'; 6) 'тытунь, гарэлка'. Першы ЛСВ з другім і трэцім звязваецца радыяльна, а трэці з чацвёртым, пятым і шостым – ланцужкова (гл. Схему 1.4.4).

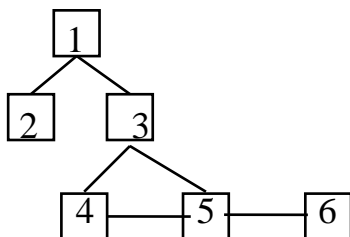

Схема 1.4.4 – Сэнсавая структура полісеманта *зелле*

Другі (сінекдахічны) ЛСВ полісеманта *гарбуз* аказаўся ў эпіцэнтры сэнсавай структуры слова, звязваючы ў адзінае цэлае зыходны (1), метанімічны (3) і метафарычны (4) ЛСВ, параўн.: *гарбуз* 1) *літар.* ‘агародная расліна’; 2) *літар.* ‘плод гэтай расліны’; 3) *літар.* ‘страва з гэтага плода’; 4) *аказ.* ‘вялікі жывот’ (гл. Схему 1.4.5).

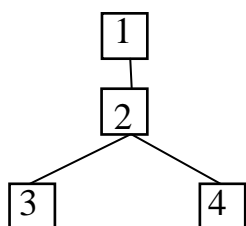

Схема 1.4.5 – Сэнсавая структура полісеманта *гарбуз*

4. Паралельная сувязь ЛСВ часцей за ўсё на іраецца ў вытворных адзінках, утвораных ад імянных і дзеясловых асноў шляхам суфіксальнай дэрывацыі. Значэнні слова пры гэтым аб’ядноўваюцца агульнай прыметай (па колеры, якасці, характары дзеяння, ліну і інш.) зыходнай адзінкі, суіснуючы ў структуры слова незалежна і раўнапраўна. Параўн.: *начнік* (ад *начны*) ‘няяркая лямпачка, якая з’яўляецца нанач’; ‘чалавек, які працуе ноччу або доўга не кладзецца спаць’; *скакун* (ад *скакаць*) ‘конь з высокімі бегавымі якасцямі’; ‘той, хто скача’; ‘спартсмен, які займаецца скачкамі’; ‘пра таго, хто не сядзіць на месцы, любіць бегач’; ‘танцор’. Паралельная суаднесенасць ЛСВ уласціва многім адвербатывам, дзе спалучаюцца значэнне працэсуальнага дзеяння (стану) і значэнне прадмета. Параўн.: *наклейка* ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова *наклеіць*’, ‘этыкетка, ярлык і пад., якія наклеены на што-небудзь’, *завязка* ‘дзеянне паводле дзеяслова *завязваць*’, ‘вядовачка, шнурочак, якімі завязваюць што-небудзь’, *падшыўка* ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова *падшываць*’, ‘тое, што падшыта да чаго-небудзь спадыспаду’.

5. Дыфузная полісемія характарызуецца ўзаемапрапанікальнасцю ЛСВ і іх асобных элементаў, у выніку чаго цяжка (а часам немагчыма) правесці мяжу паміж значэннямі і ўстанавіць характар іх залежнасці. Параўн.: *крэм* 1) ‘салодкая ежа з сумесі ўзбітых вяршкоў, фруктовых сокаў і інш.’; 2) ‘паўфабрыкат для праслойвання і ўпрыгожвання пірожных і тартоў’; 3) ‘касметычная мазь’; 4) ‘мазь для чысткі скуранага абутку’ і інш.

Па іншых класіфікацыях выдзяляюцца знешняя і ўнутраная, непасрэдная і апасродкаваная, дэнататыўная і сігніфікатыўная, сінхронная і дыяхранічная, рэгулярная і нерэгулярная, рэальная (рэалізаваная) і патэнцыяльная (нерэалізаваная) сэнсавыя структуры.

1.Знешнія і ўнутраныя сэнсавыя структуры выдзяляюцца ў залежнасці ад тэматычнай замацаванасці ЛСВ. Пры знешняй полісеміі ЛСВ

маюць розную тэматычную замацаванасць, пры ўнутранай – ЛСВ адносяцца да адной і той жа тэматычнай групы, не выходзяць за межы пэўнага фрэйма. Безумоўна, паміж знешняй і ўнутранай полісеміяй не заўсёды можна правесці выразнае размежаванне, што звязана з дынамічнасцю і бесперапыннасцю сэнсавага развіцця слова як у дыхранічным, так і сінхранічным планах, адлюстраваннем полісемантам самых розных асацыяцый (новых, якія толькі што ўзніклі, і традыцыйных, сталых).

Найбольш тыповым праяўленнем унутранай полісеміі з'яўляюцца гіпанімічныя структуры, якія заўсёды маюць агульную тэматычную замацаванасць і адрозніваюцца па сэнсавым аб'ёме (родзе і відзе): *чалавек* 'найбольш развітая жывая істота, якая валодае дарам мыслення і маўлення'; 'мужчына'; 'муж'; 'слуга ў тракціры, рэстаране'; *цётка* 'жанчына наогул (часцей пажылая)'; 'бацькава або матчына сястра'; 'жонка дзядзькі'.

Унутраная полісемія яскрава выяўляецца ў персаніфікаваных структурах, дзе эпідыгматычнасць (вытворнасць) практычна адсутнічае. Адбываецца частковая мадыфікацыя прататэпічнага ЛСВ, яго дэталізацыя, актуалізацыя розных прымет: *каваль* 'рабочы, майстар, які займаецца коўкай металу'; 'той, хто настойлівай працай дасягне чаго-небудзь'; *фанатык* 'чалавек, слепа адданы сваёй веры'; 'чалавек, цалкам адданы якой-небудзь справе'.

У сэнсавых структурах са знешняй суаднесенасцю зыходныя і другасныя ЛСВ уключаюцца ў розныя лексіка-тэматычныя фрэймы і, як правіла, характарызуюцца метафарычнай і метанімічнай скіраванасцю: *корань* 'падземная частка расліны'; 'унутраная частка зуба, ногця, воласа і інш.'; 'пачатак, аснова, крыніца чаго-небудзь'; 'род, пачатак пакалення'; *нос* 'орган нюху ў чалавека і жывёлы'; 'пярэдняя частка самалёта, судна, лодкі і пад.'; 'выступаючая перадняя частка якога-небудзь прадмета' і інш.'; *прастата* 'няхітрасць, прастадушнасць, адкрытасць'; 'прастадушны чалавек'.

2. У залежнасці ад ступені блізкасці ЛСВ выдзяляюцца **непасрэдныя і апасродкаваныя** сэнсавыя структуры. У першым выпадку адно значэнне цесна звязана з другім, непасрэдна выцякае, выводзіцца з яго. Параўн. *хвост жывёліны* → *хвост самалёта, цягніка, калоны*; *грунт* 'пласт зямлі, глеба' → тое галоўнае, на чым асноўваецца што-небудзь', *тор* 'дарога, след, пакінуты калёсамі' → 'шлях, кірунак дзейнасці', *рукаў* 'частка адзення' → 'адгалінаванне ад галоўнага вусця ракі'. Пры апасродкаванай полісеміі сувязь паміж ЛСВ ажыццяўляецца не прама, а праз прамежкавыя звенні, пасрэдніцтва іншых ЛСВ (да гэтага тыпу далучаюць многія віды ланцужковай і камбінаванай полісеміі). Напрыклад, значэнні *літар. язык* 'страва, прыгатаваная з каровінага ці свінога языка', 'палонны, якога захопліваюць з мэтай атрымання неабходных звестак' і *язык* 'металічны стрыжань у звоне' суадносяцца паміж сабой праз пасрэдніцтва ЛСВ 'орган ў ротавай поласці жывёл і чалавека; здольнасць гаварыць; гаворка'.

3. Суаднесенасць ЛСВ з канкрэтнымі прадметамі, з'явамі або з абстрактнымі паняццямі пакладзена ў аснову падзелу сэнсавых структур на

дэнататыўныя (прадметныя) і сiгнiфікатыўныя (паняцiйныя). У дэнататыўных структурах ЛСВ скiраваны ў бок канкрэтнай рэальнасцi: *палец* ‘частка кiсцi рукi’; ‘стрыжань у машынах, механiзмах’, *лайнэр* ‘вялікі параход’; ‘самалёт’, *брод* ‘неглыбокае месца на ўсю шырыню ракi’; ‘след, пракладзены на сенажацi, на полі, каб размежаваць участкi’. Пры сiгнiфікатыўнай полiсемii ЛСВ суадносяцца з абагульненымі вобразамi, уяўленнямі, абстрактнымi паняццямi, якія характарызуюцца даволi абагуленым адлюстраваннем пэўных фрагментаў аб’ектыўнай рэальнасцi: *вера* ‘упэўненасць у ажыццяўленнi, здзяйсненнi чаго-небудзь; перакананне ў дадатных якасцях каго-небудзь; перакананне ў рэальным iснаваннi звышнатуральных сiл; веравызнанне’.

4. Суiснаванне ЛСВ у межах пэўнага часу, перыяду з’яўляецца крытэрыем для падзелу семантычных структур на **сiнхронныя і дыяхранiчныя**. Пры сiнхроннай полiсемii ўсе ЛСВ суiснуюць у межах адзiнага часовага зрэзу (напрыклад, у сучаснай беларускай мове). Пры дыяхранiчнай полiсемii адзiн цi некалькi ЛСВ лiчацца ўстарэлымі, належаць да пасiўнага слоўніка, астатнiя з’яўляюцца сучаснымi, фiксуюцца ў слоўніках сучаснай лiтаратурнай мовы без якіх-небудзь гiм.т. Так, у слове *капот* 1) ‘жаночае доўгае плацце, доўгі кафтан’; 2) ‘алкiдная металiчная накрыўка ў машынах’ першае значэнне з’яўляецца ўстарэлым, а другое – сучасным. З чатырох значэнняў слова *пасад* толькi тры з’яўляюцца сучасным, астатнiя лiчацца гiстарычнымi: *пасад* 1) ‘гандлёва-рамесная частка горада за крапасной сцяной’; 2) ‘прыгарад прадмесце’; 3) ‘рад снапоў, пакладзеных на ток для абмалоту’; 4) ‘у вясельным абрадзе – месца, куды садзiлі нявесту’. Межы памiж сiнхроннай і дыяхранiчнай полiсемiяй даволi рухомыя і няўстойлівыя, што абумоўлена перш за ўсё экстралінгвістычнымi прычынамі.

5. У залежнасцi ад рэгулярнасцi / нерэгулярнасцi суадносiн ЛСВ выдзяляюцца **рэгулярныя і нерэгулярныя** полiсемантычныя структуры. У рэгулярных структурах суадносiны памiж ЛСВ укладваюцца ў пэўныя формулы і мадэлі. Першасны ЛСВ пры гэтым у пэўнай моўнай сiтуацыi дапускае рэгулярнае ўзнаўленне (цi прагназаванне) другаснага ЛСВ. Так, рэгулярнасцю характарызуюцца пераносы тыпу ‘матэрыял → выраб з яго’, ‘дрэва → яго плод’, ‘жывёла → чалавек’, ‘жывёла → яе футра’ і iнш.

Пры нерэгулярнай полiсемii другасныя значэннi слова ў аналагiчных сiтуацыях развіваюцца ў розных, часам непрадказальных кiрунках, характарызуюцца сваёй спецыфікай выражэння, немагчымасцю падвядзення пад пэўныя схемы і формулы. Так, нерэгулярным з’яўляецца метафарычны перанос ‘галаўны ўбор → тое, што размяшчаецца зверху’. З пяцi слоў (*шапка, кепка, цюбецэйка, папах, вушанка*) толькi полiсемант *шапка* змог рэалiзаваць гэты і iншыя кiрункi семантычных пераўтварэнняў, параўн.; *шапка* 1) ‘галаўны ўбор’; 2) ‘тое, што мае форму купала’; 3) ‘верхняя круглая частка грыба, сланечнiка’; 4) ‘густыя, пышныя валасы’; 5) ‘верхнi брус над дзвярамі, акном’; 6) ‘загаловак у газеце для некалькiх артыкулаў’. Словы *кепка, цюбецэйка, папах, вушанка* не рэалiзавалi сваiх патэнцыяльных

магчымасцей у развіцці такога метафарычнага пераносу і полісеміі наогул: у Тлумачальным слоўніку яны прыводзяцца як адназначныя.

6. **Рэальная і патэнцыяльная** сэнсавыя структуры адрозніваюцца наяўнасцю экспліцытных (выражаных) ці імпліцытных (скрытых) ЛСВ. Усе выпадкі полісемантычных слоў, якія засведчаны ў тлумачальных слоўніках, адносяцца да ліку рэальных структур. Патэнцыяльныя структуры для рэалізацыі іх глыбінных семантычных магчымасцей патрабуюць пэўнага кантэкставага акружэння. Пры гэтым практычна кожнае монасемантычнае слова можа стаць мнагазначным, калі для гэтага будуць створаныя неабходныя ўмовы.

Сэнсавая структура не з'яўляецца пэўным застылым утварэннем, а пастаянна развіваецца, пашыраецца, што звязана з неабходнасцю больш глыбокага і дэталёвага апісання прадметаў і з'яў, актуалізацыяй перыферычных і патэнцыяльных сем слова. Указаныя схемы сэнсавых сувязей ЛСВ у структурах полісемантаў больш складаныя і разнастайныя, чым дэманстрацыя іх у пэўных мадэлях і канфігурацыях. Асноўныя іх тыпы ў больш-менш абагуленай форме прадстаўлены ў выглядзе наступнай схемы (гл. Схему 1.4.6).

Схема 1.4.6 – Тыпы сэнсавых структур полісемантаў